

1. FRILUFTSLIVETS FRAMVÄXT

I DET HÄR KAPITLET gör vi en översikt över friluftslivets och naturturismens framväxt i Sverige. Vi uppmärksammar särskilt fyra tidsperioder: sekelskiftet 1900, 1930-talet, 1960-talet och sekelskiftet 2000. Därefter avslutas kapitlet med några mer generella iakttagelser om vilka motiv som varit viktiga för att man ägnat sig så mycket åt friluftsliv – motiv som fortfarande i högsta grad är aktuella. Vi kommer också något ta upp friluftslivets koppling till sociala grupper och friluftslandskapets tillgänglighet i form av allemansrättens framväxt.

Vår presentation av friluftslivets och naturturismens framväxt börjar alltså runt sekelskiftet 1900. Det är nämligen i huvudsak under de senaste 100–150 åren som detta nya förhållningssätt till natur och landskap vuxit fram i det västerländska industrisamhället. Denna nya landskapsrelation kopplas till begrepp som fritid, friluftsliv, turism, utomhuspedagogik och rekreation och är själva referensramen för den här boken. I *Encyclopedia of Leisure and Outdoor Recreation* (Jenkins & Pigram 2003:350) skriver man under sökorden *Outdoor Recreation*:

The 'leisure explosion' in the developed world has been paralleled by a striking upsurge in all levels of recreation activity. Institutional, technological, and socioeconomic factors have been influential in this upsurge. A number of interrelated events and social and political developments, arising from global, regional, and local forces, have led to growth and increased diversity in outdoor recreation participation and tourist travel, and in the establishment of public, statutory, and private (including voluntary) recreation organizations and programmes.

Det är nödvändigt att reflektera över historiens betydelse för denna »explosion« när det gäller diskussioner om dagens – och inte minst morgondagens – friluftsliv och naturturism. För en djupare genomgång av denna historia rekommenderar vi i första hand den breda antologin »Friluftshistoria– från 'hårdande friluftslif' till ekoturism och miljöpedagogik: Teman i det svenska friluftslivets historia« (Sandell & Sörlin 2008).¹ I linje med den här bokens inriktning mot planering för friluftsliv

1. Vi kan också t.ex. peka på olika tematiska historiska arbeten som Ödmann et al. 1982; Sehlin 1998; Mels 1999; Lisberg Jensen 2002a; Hillmo & Lohm 1992; och regionala historiska arbeten som Nilsson 1999; Sandell 2009; Halldén 2009; eller Holm & Schantz 2002.

är översikten nedan i första hand gjord utifrån vad som uppfattas som samhällets motiv för att stödja och intressera sig för friluftsliv, alltså inte i första hand individens eller familjens motiv. Historieskrivningen görs utan att försöka dra någon skarp gräns mot nära relaterade företeelser som idrott, naturvård och turism, relationer som tas upp i de efterföljande kapitlen. Sammantaget vill dessa inledande kapitel ge en bakgrund som kastar ljus på dagens friluftsliv i termer av vad som görs, var det görs, varför det görs och av vem det görs.

Inför en sådan här snabbskiss över 1900-talets friluftshistoria är det viktigt att komma ihåg att olika samhällsgrupper utvecklat delvis olika sorters friluftsliv. Därför är det viktigt att fundera på vilka gruppers uppfattningar som dominerat planering och debatt under 1900-talet. Etnologerna Frykman och Löfgren visar (1979) hur det i överklassen och den uppåtsträvande medelklassen i början av förra seklet blev viktigt att förkovra sig under fritiden, och då gärna genom stärkande vistelser i naturen. Fjäll, skog och hav blev arenor för en motbild till den smutsiga och stressiga industriella stadsmiljön. Individen – ofta en man, ensam eller i en mindre grupp – kunde då samtidigt uppleva naturen och »träffa sig själv» (Holmgren citerad i Sörlin 1988). Friluftslivets ramar formulerades här av de ledande klasserna och kopplades till en nationalistisk och fostrande roll för befolkningen (Sandell & Sörlin 2008). Bland den urbana arbetarklassen utvecklade sig delvis en annan fritidskultur, som visserligen kunde praktiseras utomhus, men helst i vila och gärna i grupp (Frykman & Löfgren 1979). Denna form för friluftsliv idkades gärna i parker eller i obebyggda stadsnära områden. Vi kan här se en skiljelinje gentemot den mer »elitistiska» (Jamison et al. 1990) perspektivet och detta kan sägas följa friluftslivet genom hela 1900-talet. Frågan är om den skiljelinjen inte består än idag trots att sammansättningen av socialgrupper i samhället har förändrats?

Friluftslivets start och organisationer: Sekelskiftet 1900

Friluftslivets historia i Sverige är i huvudsak drygt hundra år, även om många viktiga rötter går mycket längre tillbaka än så, se t.ex. den långa bakgrundshistorien till Nationalstadsparken i Stockholm (Holm & Schantz 2002²). År 1885 etablerades Svenska Turistföreningen (STF) med övergripande syfte att genom praktiska arrangemang och information göra det svenska frilufts- och fritidslandskapet uppskattat och tillgängligt för allmänheten. Det som idag heter Friluftsfrämjandet startade 1892 under namnet »Föreningen för skidlöpningens främjande i Sverige» och i början av 1900-talet startade scoutrörelsen (t.ex. Sveriges Scoutförbund

2. Den historien finns också sammanfattad i ett kapitel av Peter Schantz i Sandell & Sörlin 2008.

1912). Alla dessa rörelser hade tydliga internationella inspirationskällor och friluftslivets etablering i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet var något som återfanns inte bara i Norden utan också i t.ex. England och Nordamerika.³ Men det finns också anledning att tala om en nordisk friluftstradition med egna karaktärsdrag som t.ex. en omfattande allemansrätt. Folklighet och enkelhet lyfts ibland fram som särskilt framträdande i det nordiska friluftslivet.⁴

Ett viktigt drag både i Sverige och internationellt var kopplingen mellan friluftsliv, naturturism och nationell identitet. Friluftsliv blev i dess start för inflytelserika grupper inte minst ett mobiliseringsprojekt för att etablera nationell enhet och en gemensam självbild. Så här skrev t.ex. en av STFs grundare, Svenonius (1886:84; kursivering i original): »om ej fosterlandskärlekens heliga eld vaknar hos den, som är i tillfälle att med egna ögon se sig omkring i vårt härliga fädernesland, då kan intet väcka den till life, då är den mannen eller kvinnan ej värd att kallas *svensk*.«⁵

Friluftslivets breddning och närmiljö: 1930-talet

Under framför allt 1930-talet skedde en påtaglig demokratisering av friluftslivet till att i större utsträckning omfatta bredare befolkningslager. Det tidiga friluftslivet runt sekelskiftet 1900 och dess organisationer hade varit dominerade av överklass och särskilt av män. Platser som då särskilt hade lyfts fram för friluftsliv var de mer utmanande landskapen som fjäll och kust. När Sverige demokratiserades i större utsträckning en bit in på 1900-talet och med semesterlagstiftning, i kombination med högre materiell välfärd, blev det möjligt för större befolkningsgrupper att ägna sig åt naturkontakt på fritiden. Cykelsemester, vandrarhem, friluftsbad och camping blev typiska inslag i denna friluftslivets breddning. Hälso- och rekreationsperspektiven var tydliga och kvinnorna, liksom friluftsliv i närmiljön, blev synligare jämfört med tidigare. Myndigheterna blev mer engagerade och förutom skolans friluftsverksamhet, som varit viktig sedan länge, uppmärksammades också den breda allmänhetens fritid och friluftsliv. En fritidsutredning tillsattes t.ex. 1937 med uppdrag att lämna »förslag rörande underlättande och trygghet av möjligheterna för den icke jordägande befolkningen att idka friluftsliv m.m.«⁶

3. Se t.ex. Nash 1982; Oelschlaeger 1991; Schmitt 1969; Callicott & Nelson 1998.

4. Vidare om det nordiska perspektivet på friluftsliv se t.ex. Wiklund 1995; Tordsson 2003; Breivik & Løvmo 1978; Sandell 1997; Sandell & Sörlin 2008; Nedrelid 1991; Kaltenborn et al. 2001; Gelter 2000; Eichberg & Jespersen 1986; Andkjær 2005; Henderson & Vikander 2007; Isberg & Isberg 2007.

5. Andra exempel på forskning förutom Sandell & Sörlin 2008, med anknytning till denna period är: Rantatalo 2002; Rantatalo & Åkerberg 2002; Sörlin 1995; Tordsson 2003.

6. Förutom bredare referenser angivna ovan kan här nämnas t.ex. Eskilsson 1995.

Friluftsliv som materiell konsumtion: 1960-talet

Parallellt med efterkrigstidens materiella välfärdssamhälle blev också friluftslivet allt tydligare och för allt fler kopplat till materiella saker särskilt utformade för fritid och friluftsliv. Exempelvis fritidshus, husvagnar, fritidsbåtar och avancerad friluftsutrustning. Under rubriken »Utomhus i konsumtionssamhället« skriver Ahlström (2008a:170):

Förbättrade ekonomiska och sociala förhållanden under 1950- och 1960-talen fick stor betydelse för friluftslivets utveckling. Allt fler hushåll fick råd att skaffa bil, och massbilismen fick sitt genombrott. Den svenska bilparken ökade från en kvarts miljon bilar år 1950 till över en miljon på tio år. Ytterligare ett drygt decennium därefter rullade över två och en halv miljon bilar på de svenska vägarna. Bilen gav fritiden och friluftslivet nya dimensioner. På helgerna åkte hela familjen på »bilutflykt« till naturen.

Statens intresse för att planera och styra friluftslivet blev också mer påtagligt, bl.a. som ett led i den fysiska riksplaneringen som påbörjades 1967.⁷ Statens Naturvårdsverk som inrättades samma år fick exempelvis friluftsfrågor som ett av sina viktigaste områden att arbeta med. Friluftsanläggningar, kanalisering till vissa områden och att undanröja hinder i form av brist på information, parkeringsplatser, vandringsleder eller vindskydd, var inslag i den offentliga friluftspolitiken. En viktig bakgrund (förutom det generella miljö- och planeringsintresset) till ett ökat engagemang för friluftslandskapet som välfärdsprojekt under 1960-talet finner vi i den s.k. fritidsutredningen som startade 1962 och som lade fram sina resultat under 1960-talets lopp.⁸ I utredningen har man:

... starkt understrukt friluftslivets betydelse för den enskilda människan i dagens samhälle och funnit, att kraftfulla åtgärder bör insättas för att bereda människorna rika valmöjligheter att utöva olika friluftsaktiviteter. Om man vill bereda så stor del av svenska folket som möjligt tillfälle till ett rikt och omväxlande friluftsliv till rimliga kostnader, finns all anledning att befrämja tillkomsten av välplanerade och välutrustade kollektiva anläggningar.⁹

En annan viktig utredning vid den här tiden var »Naturen och samhället« (SOU 1962:36) där friluftslivet jämfördes med naturvården. Den efterföljande lagstiftningen (1964 års naturvårdslag) gav möjlighet att skydda områden för friluftslivets skull. Statens Naturvårdsnämnd från 1963 hade i dessa avseenden samma funktion som sedermera Naturvårdsverket fick. Den här kopplingen mellan friluftsliv och naturvård förstärk-

7. Se vidare t.ex. Bäck & Hedblom 1991; Hägerstrand 1965; Almstedt 1998; Emmelin 1997.

8. Friluftslivet i Sverige, Del I, Utgångsläge och utvecklingstendenser (SOU 1964:47); Friluftslivet i Sverige, Del II, Friluftslivet i samhällsplaneringen (SOU 1965:19); och Friluftslivet i Sverige, Del III, Anläggningar för det rörliga friluftslivet m.m. (SOU 1966:33).

9. Friluftslivet i Sverige del III, SOU 1966:33, s. 123.

tes också av att stängselgenombrott¹⁰ och strandskydd som funnits i lag från början av 1950-talet nu infördes i naturvårdslagen (det generella strandskyddet beslutades 1974 och infördes från januari 1975). Ahlström (2008a:169), skriver så här om den här uppladdningen när det gäller samhällets friluftsengagemang:

Allt var klappat och klart för en utbyggnad av Friluftssverige. I ett huj försågs riket med motionscentraler, friluftsgårdar, vandringsleder och välskyltade friluftsområden med motionsspår i standardiserade längder. Sörmlandsleden, färdigställd i mitten på 1970-talet, blev den första »riktiga« vandringsleden utanför fjällen. Den följdes under den kommande tioårsperioden av ytterligare ett femtiotal låglandsleder. Utvecklingen för kanotleder var ungefär densamma. I mitten på 1980-talet var grunden lagd för friluftslivet och Naturvårdsverkets utvecklingsarbete och bidrag till friluftsanläggningar upphörde. Delar av anslaget fördes över till Sveriges Turistråd och i övrigt blev det kommunernas sak att ta huvudansvaret för friluftslivet.

»Nära till naturen«-kampanjen från Naturvårdsverket som gick ut på att uppmärksamma allmänheten på möjligheterna att besöka skyddade naturområden – som ju hade skyddats bl.a. av sociala skäl – kan ses om höjdpunkt för det här perspektivet. Vi kan också notera att i mitten av 1970-talet inrättades 25 stycken s.k. primära rekreatiomsområden och att staten övertog 460 mil markerade leder i fjällen. Utpekandet av områden av riksintresse för naturvård, friluftsliv och kulturmiljövård är ytterligare exempel på den starka planeringsinriktning som friluftslivet fick under 1970- och 1980-talen. Se vidare om dessa frågor i t.ex. Emmelins rapport till Naturresurskommittén om planering med ekologisk grundsyn (Emmelin 1983). Den här dramatiska utvecklingen med ökad materiell välfärd, motorisering och kommersialisering som element i friluftslivet var förstås något som det traditionella friluftslivet måste förhålla sig till. En del grupper var öppet kritiska som t.ex. friluftsrörelsen »Argaladei – friluftsliv en livsstil«. Motståndet mot kommersialismen var här en viktig utgångspunkt och det gällde särskilt den kommersialism som var riktad till barn och ungdom och gällde fritid, natur och friluftsliv. Den strategi som man från denna rörelses sida tyckte sig se från myndigheternas sida i form av ännu »mjukare soffor« för att locka ungdomar till fritidsgårdar och föreningar, ville man ersätta med utmaningar, uppförsbackar (både bokstavliga och bildliga) – man ville se mer av känsla, äkthet och natur närhet (Se t.ex. Walldén 2001; Sandell 2006a).

Men i allmänhet kan man nog säga att den ökade planeringen och standardhöjningen sågs som något positivt även av friluftslivets företrädare och inte minst tyckte man att ett planerat friluftsliv med t.ex. leder, färdiggjorda eldstäder, informationstavlor etc. var ett realistiskt motmedel

10. Att en markägare kan hindras från att utestänga allmänheten från ett område av betydelse för friluftslivet.

mot de »mjuka soffor« (i citatet ovan) som de mer radikala grupperna reagerade mot. I den här periodens inledning, 1961, kunde man t.ex. läsa följande i en ledare i Friluftsförbundet's tidskrift:

Man kan tycka, att det är onödigt, att bilen skall kunna köras ända fram till knutarna [på raststugan i naturen]. Men så ser inte bilägarna på saken. – Detta är ett faktum, som vi måste rätta oss efter, i varje fall vi, som vill verka för friluftsliv åt så många som möjligt. — Vi har all anledning att se positivt på bilen.

Det framväxande moderna miljöengagemanget riktade samtidigt alltmer myndigheternas intresse mot miljögifter, övergödning, sopberg och hotad biologisk mångfald. Inte minst som en del i en kärvare samhällsekonomi tonade myndigheterna successivt ner sitt engagemang för friluftslivet. Som en illustration av den här neddragningen av det offentliga friluftsengagemang kan vi se Sandells studie (2008) av de regionala organisationerna Ångermanlandskommittén och Mitt Sverige Turism i Höga kusten-området. Där skildras utvecklingen från socialt lokalt engagemang under 1970-talet till det tidiga 2000-talets marknadsföring av regionen på externa turismmarknader. Denna illustration refereras kort som en fallstudie i kapitel 12.

Friluftsliv som specialisering och miljöpedagogik: Sekelskiftet 2000

Det är alltid svårt att uttala sig om sin samtid. Men vi vill påstå att friluftslivet i Sverige i början av 2000-talet kännetecknas av en ökande kommersialisering, en ökad koppling mot äventyrs- och ekoturism med delvis nya aktiviteter som inte var kända för några decennier sedan. Som bred fritidssysselsättning i enklare former håller dock friluftslivet sina ställningar hyggligt även om dess organisationer gått tillbaka en del – liksom de flesta andra idéburna och traditionella rörelser. Vi kan notera att knappt 80 procent av den vuxna befolkningen »ofta« ägnar sig åt friluftsliv enligt SCBs s.k. »friluftsindeks« och att detta legat relativt konstant under perioden från mitten på 1970-talet till början av 1990-talet (SCB 1993). Det är dock också noterbart (ibid.) att den grupp som ligger lägst (60–70 procent) är ungdom i åldern 16–24 år, och det är också i den gruppen vi ser en minskning under det senare decenniet (se vidare om s.k. longitudinella studier där man följer en grupp eller en fråga över en längre tid i kapitel 7). Som vi nämnde ovan tonade myndigheterna ner sitt engagemang för friluftslivet efter 1970-talet. Sedan början av 2000-talet finns dock tecken på ett ökat intresse från centrala myndigheter som t.ex. Naturvårdsverket. Starten för den här senaste »uppgången« kan kopplas till den utredning som 1999 (Statens stöd till friluftsliv och främjandeorganisationer) pekade på betydelsen av att administrativt skilja friluftslivet från idrotten liksom

att Naturvårdsverket 1999¹¹ till Miljömålskommittén föreslog sektorsmål för friluftsliv och naturturism. Denna utveckling har sedan gjort avtryck i form av att Naturvårdsverket fått ett tydligt ansvar för friluftsfrågorna, att särskilda stödpengar ges till Lokala Naturvårdsprojekt där inte minst friluftsliv lyfts fram och att nya forskningssatsningar har gjorts. Även denna bok är i sig ett uttryck för det ökade statliga engagemanget.

Men sett över hela 1900-talet får man generellt ett intryck av att när de mer högstämda och tydligt socialt och ideologiskt grundade friluftsmotiven med högerperioder i de tre perioderna som här lyfts fram (sekelskiftet 1900, 1930-talet och 1960-talet) kommer i bakgrunden – då får friluftslivet svårare att hävda sig som politikområde.¹² Angående bildandet av Naturvårdsverket 1967 (med friluftsliv som ett av sina ansvarsområden), skriver Olsson (1987:15–16):

Statens fritidsnämnd, som 1963 'för undvikande av missförstånd' hade bytt namn till Statens friluftsnämnd, skulle enligt förslaget läggas ned och ärenden rörande fonden för friluftslivets främjande skulle föras över till det nya verket. --- Kanske var det trycket från en allt starkare opinion för en mer handfast kamp mot miljögifterna, som gjorde att regeringen lät det av utredningen föreslagna ordet 'friluftsnämnd' utgå i det nya verkets namn. Rachel Carson¹³ kom, så att säga, emellan.

När det gäller miljöfrågor är samtidigt det miljöpedagogiska intresset för närnatur och enkelt friluftsliv, inte minst beträffande verksamheter för barn, påtagligt idag. Vi kan spåra rötterna till detta i de tidiga friluftorganisationernas ungdomsverksamhet från seklets början. Pedagogiskt präglades dessa bl.a. av den s.k. reformpedagogiken där egna upplevelser och självstyrande grupper var viktiga. Efter andra världskriget var framför allt Friluftsförbundets barnverksamhet (»Mullekolan«; se Rantatalo 2008) en viktig inspirationskälla för intresset för naturkontaktens värde inom förskolan, och successivt även inom skolan. Detta verksamhetsområde – friluftsliv och utomhuspedagogik som väg till miljömedvetenhet, hälsa och upplevelsebaserade kunskaper – ser ut att bli ett allt viktigare professionellt fält för lärare och fritidsledare. Indikationer på detta är bl.a. skolans styrdokument, intresset för »I Ur och Skur«-förskolor och nya utbildningar.¹⁴ Förutom dessa miljö- och naturpedagogiska ambitioner vill vi särskilt lyfta fram två andra viktiga drivkrafter bakom dagens

11. Naturvårdsverket 1999b.

12. En annan fråga är det faktiska friluftsutövandet bland allmänheten vilket förstås kan samspela med myndigheters intresse genom t.ex. att olika åtgärder kan inspirera och underlätta till mer friluftsliv. Se vidare om studier över tiden av allmänhetens friluftsliv och naturturism i kapitel 7.

13. Anspelar på Carson 1963.

14. Se Sundberg & Öhman 2008; Öhman 2003, Schantz & Silvander 2004; Drougge 2005; Brügge et al. 2007.

växande intresse för friluftsliv och naturturism, nämligen folkhälsa och regional utveckling. Folkhälsoperspektivet har varit ett återkommande tema i friluftslivets historia. Det handlar om den urbaniserade människans behov av kroppsrörelse vilket inte sällan breddas till att också inkludera vidare perspektiv på själslig och kroppslig hälsa och livskvalitet (se t.ex. citatet från 1910 här nedan).¹⁵ Den andra drivkraften, regional utveckling, är något som funnits sedan länge i form av t.ex. säsongsinkomster för enskilda personer i fjällregionen. Men turism och friluftsliv ser ut att få en allt större betydelse på landsbygden i takt med traditionella näringars sviktande möjligheter att ge arbetstillfällen på landsbygden. En övergripande beskrivning av statsmakternas nuvarande syn på friluftsliv och naturturism återfinns i regeringens policydokument om naturvård (Regeringens skrivelse 2002).

Friluftsliv som medel, egenvärde och markör

Som en första hopknytning av den här historiska översikten skall vi nu lyfta fram några återkommande motiv för friluftsliv.¹⁶ I förordet till »Boken om friluftslif« från 1910 kan man bl.a. läsa:

I naturen finnes hvilan och lugnet, där är luften ren, där blåser det friska vindar, som har förmågan både att svalka en het panna och att jaga bort tröttande tankar. Mycket har gjorts för att särskilt ungdomen, på hvilken vårt lands framtid hänger, skall dragas ut till ett friskt och stärkande lif i Guds fria natur. [...] Men det är ej blott ungdomen, som behöfver friluftslif. Ofta är det fullt ut lika nödvändigt för äldre. Trötta, utarbetade, nervösa skola de genom ett ordnad friluftslif långt lättare återvinna hälsa och krafter än genom hundratals mediciner.

Det är inte svårt att i detta citat känna igen några av de vanligaste motiven även bakom dagens intresse för friluftsliv. Friluftslivets legitimering – alltså varför man bör »ut« – kan i huvudsak återföras till två typer av motiv (jfr. figur 2:3 om friluftsmotiv, i kapitel 2, hämtad från Sandell 2004a):

att det i friluftsliv och naturkontakt ligger ett egenvärde, en livskvalitet, som inte går att finna i det brusande och kulturtyngda urbaniserade industrisamhället; respektive att friluftslivet är ett bra medel för olika syften som t.ex. kroppslig och själslig hälsa, gruppgemenskap och naturvård.

De här grundperspektiven (egenvärde och/eller medel) kan sedan spåras fram till idag. Egenvärdet i friluftsupplevelserna är t.ex. troligen en viktig

15. Se vidare i t.ex. Ulrich et al. 1991; Kaplan & Kaplan 1989; Grahn et al. 1997; Hartig et al. 2003; Sandell 2004a; Lisberg Jensen 2008.

16. Se även Svanqvist 2000; Sandell 2004a; Zettersten 2007; Zettersten & Kvarnäck 2007.

orsak till många människors oorganiserade friluftsliv. Friluftsliv som medel för t.ex. förebyggande hälsoarbete, »team-building« och miljöengagemang är samtidigt högaktuellt, se vidare i kapitel 4. Men även om alltså båda motiven funnits parallellt med varandra så är det viktigt att notera hur de instrumentella (nyttoinriktade) perspektiven ofta haft ett försteg i samhällsdebatten. Även om vi kan hitta en formulering som den följande när man diskuterade miljöforskningens avgränsning under 1960-talet, så är det knappast någon överdrift att påstå att de materiella värdena oftast vägt tyngre än de emotionella: »Redan inledningsvis jämfördes emotionella värden i naturen med de materiella. Människors behov av att tillgodogöra sig förstnämnda värden måste tillgodoses.«¹⁷ Försteget för argumenten för friluftsliv som ett medel är ett förhållande som inte sällan förstärkts av forskningen som i regel haft lättare att tackla konkreta nyttoaspekter än egenvärden och människors känslomässiga upplevelser.

En illustration till hur dessa motiv hela tiden förskjuts och relateras till den övriga samhällsutvecklingen är hur behovet av strandskydd från 1930-talet och framåt motiverades med sociala motiv, men under 1900-talets senare decennier alltmer började motiveras med biologisk mångfald (vilket då också skrevs in som skäl i lagstiftningen). För en vidare diskussion om de naturvetenskapliga argumenten se Emmelin (1982a).

Olika socialgruppers friluftsliv

Avslutningsvis vill vi återigen peka på friluftslivets stora betydelse som markör av social tillhörighet och dess starka koppling till vad som har förväntats inom olika grupper under olika tidsperioder. Det handlar t.ex. om det tidiga friluftslivets knytning till det urbana samhällets högre stånd, som i samband med friluftsliv mötte lantligt förankrade grupper från andra samhällsklasser. Ett tidsvittne, Carl Fries, skriver 1935 i boken »Vi och vår natur«¹⁸ om förskjutningen från det tidiga friluftslivet runt sekelskiftet 1900 till den ökade bredden på 1930-talet som noterades ovan:

För den som minns den idylliska förkrigstiden på landet [före 1:a världskriget] stå sommargästerna fram som uppenbarelsen från en annan värld. [...] [De dök upp] mitt i den enkla lantligheten med stort bagage, märkvärdiga fasoner och nya fina kläder. De promenerade omkring i hagarna, badade i sjön, satte sig att meta i solgasset vid en strand, där det aldrig nappade. [...] Nu är allt förändrat. Från alla städer och samhällen söka sig nu – lördag, söndag, vecka efter vecka, året igenom – hundranden och tusenden ut i markerna, till skogar, hagar och stränder.

17. SOU 1967:44

18. Vi och vår natur. 1935. Bonniers, Stockholm.

Den mer »elitistiska« attityd som nämndes inledningsvis i detta kapitel byggde till stor del på ett arv från Linné av artkunskap och kartering, vilken under efterkrigstiden kontrasterades mot en mer »populistisk« stil inom planeringen (se t.ex. Fritidsutredningen SOU 1964). Skiljelinjen går delvis att tolka med den skala från »purism« till »urbanism«, som presenteras i kapitel 3, även om den »urbanistiska« hållningen i sig inte behöver innebära närhet till urbana områden. Tillgänglighet för det stora flertalet blev som nämnts under 1960-talet ett politiskt ideal inom planeringen. Anläggningar för skidåkning, badplatser och fritidsbebyggelse växte fram. Bilism och ökad fritid möjliggjorde, särskilt från 1950-talet och framåt, massförflyttningar från städerna ut till växande fritidshusområden (Ahlström 2008a), en utveckling som i mycket följde den nordamerikanska (se Manning 1999).

Vi vill påstå att motsättningarna mellan enslighet och massturism, orördhet och tillgänglighet, fokus på ekosystemen eller fokus på fritidsupplevelsen, mellan elitism eller populism, mellan »purism« och »urbanism« till viss del består. Över- och medelklassens friluftsvanor och ideal har varit dominerande och fått utgöra norm för andra former av friluftsliv. Fortfarande utgör skillnader i socialgruppernas sätt att utöva friluftsliv sociala markörer, varav en del alltså har gamla traditioner. Ett exempel är när Rutger Sernander år 1935 (SOU 1935:26) kritiserar vad han kallade för »campingen« och i stället lyfte fram vad han kallade den »lojala« turismen, dvs. den som inte krävde anläggningar eller orsakade nötning. Den spårlosa färdseeln har ofta hållits fram som ett ideal och mycket handlar då förstås om friluftskunskaper och hänsyn. Samtidigt är det uppenbart att om många personer färdas i samma område, t.ex. kring större tätorter, ökar behovet av kanalisering och anläggningar för att inte nötningen på landskap och lokalbefolkning skall bli störande för alla. Men Sernanders kritik av »campingen« handlar också om hur olika friluftsstilar möts i landskapet och där dessa stilar också är sociala markörer. Att vandra i fjällen tycks t.ex. statistiskt vara en verksamhet som är något vanligare bland tjänstemän än bland arbetare. I SCBs undersökning av levnadsförhållanden (SCB 2004) kan man utläsa att bland gruppen tjänstemän hade 14% under det senaste året vandrat i fjällen minst en gång, mot 7,9% av arbetarna. Fritidsfiske är däremot vanligt i alla befolkningsgrupper, men förekommer något oftare bland arbetare än bland tjänstemän (SCB 2004).

Samtidigt har samhällsplaneringen under 1900-talet inriktats på att möjliggöra friluftsliv för städernas befolkningar (se t.ex. SOU 1940:12). Den segdragna konflikten om strandskyddet, diskuterad redan i SOU 1938:45, handlar ju i stor utsträckning om att mer välbeställda befolkningsgrupper har större möjlighet att bygga på de dyra, strandnära tomterna och ofta därmed avskärmar allmänheten från stränderna.

En motsättning kring friluftsliv som kan kopplas till klass, men över globala avstånd, diskuteras av Guha (Guha & Martinez-Alier 2000). Guha

hävdar att en välbeställd västerländsk medelklass driver frågan om bevarande av orörda naturområden, inte bara i sina egna länder utan också i Syd, på grundval av det egna behovet av upplevelser av »vildmark«. Stundtals får detta konsekvenser för fattiga befolkningar, som stängs ute från stora områden genom reservatsregler upprättade av det egna landets myndigheter för att förstärka turismen (se även Gooch 1998, Brockington 2002). Liknande konflikter uppkommer också i Sverige när t.ex. lokalbefolkningens intresse av att avverka skog ställs mot en urban, välformulerad medelklass önskan om bevarande av det orörda (Lisberg Jensen 2002b). Ett antal exempel på »reservatsdilemman« kring naturskydd, turism, lokalt friluftsliv och regional utveckling har också följaktligen seglat upp i debatten under 1900-talets senare decennier både i Sverige och internationellt (Sandell 2005).

En form av friluftsliv som i Sverige intar en särställning i relation till socialgrupp är jakten, särskilt älgjakten. Denna tycks fungera integrerande både utifrån variablerna klass och ålder, så att deltagare ur vitt skilda samhällsgrupper under några dagar om året jagar och lever tätt tillsammans. Andelen män som jagat minst en gång under det senaste året var enligt SCBs undersökning 1999 förhållandevis jämnt fördelad mellan inkomstgrupperna: från 10,1% i den lägsta inkomstgruppen till 12,4 i den högsta (SCB 2004). Att döma av statistiken var jakten ännu i slutet av 1990-talet dominerad av män med svensk bakgrund, och särskilt ofta jagade, föga överraskande, jordbrukare (ibid.).

Att friluftslivet även generellt i stor utsträckning har varit en manlig domän och att vissa typer av friluftsliv ofta kopplas till manliga respektive kvinnliga könsroller är också uppenbart. Som exempel kan vi notera att om en iögonfallande äventyrsprestation görs av en kvinna lyfts det fram som en viktig sak i sig att det gjorts av en kvinna (Sandell 2000a). Däremot är det mer närområdes- och barnorienterade inte sällan associerat till förväntningarna på den kvinnliga könsrollen (Rantatalo 2008; Eskilsson 1996 och 2008; se även t.ex. Pedersen, 1999). De här markör- och förväntningsaspekterna är förstås något som också har stor relevans inför framtiden, t.ex. när det gäller de nya svenskarna.¹⁹

Allemansrättens kulturhistoria

Sist i detta kapitel vill vi lyfta fram tillgänglighetsfrågorna och särskilt den s.k. »Allemansrätten« som en del i friluftslivets historia. Landskapets tillgänglighet och allemansrätten är ett tema som kommer att utvecklas i kapitel 10. I korthet kan sägas att allemansrätten kan förstås som ett »friutrymme« mellan olika lagar och regelverk som begränsar landskapets

19. Se t.ex. Johansson 2006; Karlsson 2006; Lisberg Jensen 2009; Ouis 2009.

nyttjande och tillgänglighet. Detta friutrymme har som sin huvudprincip att man inte skall »störa eller förstöra« och för att veta dess gränser måste man kunna »läsa« landskapets signaler om ömtålighet och störningsrisk.

Ovan nämnde vi intresset för att diskutera i vilken utsträckning det går att särskilja en specifik nordisk friluftstradition.²⁰ Även om detta inte är helt enkelt på grund av friluftslivets mångfald och bredd, och att många inspirationskällor är tydligt internationella, måste i vilket fall allemansrätten ses som ett grundläggande fundament i en sådan nordisk friluftstradition. Allemansrättstraditioner finns också i många andra länder men ofta är de »frirum« som där står till buds för friluftslivet betydligt snävare än den svenska allemansrätten. Liknande storlek på »frirummet« råder i Norge och Finland, men även t.ex. Skottland kan nämnas som område med stark ställning för friluftslandskapets tillgänglighet. I vilken utsträckning bör då den svenska allemansrätten ses som en modern nykonstruktion eller som en tradition med rötter i det förindustriella samhället? Utifrån Sandells studie av allemansrättens historia (Sandell 1997) kan följande summeras:

Fritid och friluftsliv är en direkt spegling av det framväxande urbaniserade industrisamhället och följaktligen fritids- och friluftslandskap och deras tillgänglighet. Allemansrätten som begrepp och med ett innehåll i linje med dagens dyker därför inte upp förrän friluftslivet successivt vunnit i bredd och betydelse. Däremot är det samtidigt ingen tvekan om den spårlösa färdens självklara möjlighet över mark och vatten oberoende av om dessa var i privat ägo eller ej och oberoende av om man varit i kontakt med ägaren innan. I denna bemärkelse verkar det framväxande friluftslandskapet redan från början ha varit allmänt tillgängligt. Allemansrättens grundläggande praktik bör därför kunna ses som en fundamental del i vår kulturhistoria!

Den nationalromantiska stämningen kring sekelskiftet ser ut att ha haft avgörande betydelse för synen på friluftslandskapets tillgänglighet. Inte minst intresset för nationell enhet, att alla skall inbegripas, och den etnografiska fascinationen inför det bortflyende förindustriella samhällets människor, redskap och kunskaper förefaller viktiga för friluftskulturens utformning.

Friluftslivets infrastrukturella och utrustningsrelaterade förutsättningar har varit avgörande för utformningen av tillgänglighetsaspekter som övernattnings- och matlagning i det fria under friluftslivets historia. Från den initiala omöjligheten att överhuvudtaget färdas i landskapet utan lokalt stöd i form av vägvisare, övernattningsmöjligheter och mat (alternativt i obebyggda trakter: vägvisare och bärare). Via, i takt med att kartor,

20. Se t.ex. Tordsson 2003; Henderson & Vikander 2007; Isberg & Isberg 2007; Sandell & Sörlin 2008.

kunskaper och utrustning förbättrades, en övernattningsstil som ofta förutsatte förhållandevis stora ingrepp i form av t.ex. granristäkt och användning av grov ved. Till vår tids möjlighet med i princip spårlos övernattning genom hållbar och lätt mat, tillräckligt varma sovsäckar, komfortabla liggunderlag etc. och där en eld mer är en fråga om trivsel än nödvändighet och därför kan anpassas till ej störande vedtäkt. Och, som sagt, även i friluftslivets inledande skede för över hundra år sedan verkade man kunna övernatta i det fria om man inte störde någon eller gjorde några störande ingrepp.

FRÅN SKIDFRÄMJANDE TILL FRILUFTSFRÄMJANDE

Friluftsfrämjandet etablerades redan 1892 under namnet »Föreningen för skidlöpningens främjande i Sverige«. Inspiration kom från den engelska idrottsrörelsen och från Svenska Turistföreningen som hade startats 1885. 1939 ändrades namnet till »Svenska skid- och friluftsfrämjandet« och 1975 försvann den ursprungliga fokuseringen vid skidor i namnet till förmån för bara »Friluftsfrämjandet«. Namnförskjutningen pekar på den förändrade inriktningen: från skidsport med tävlingar till brett folkligt friluftsliv. Numerärt var föreningen länge relativt liten. Efter 20 års verksamhet, 1912, hade man endast drygt 5 000 medlemmar, men under slutet av 1930-talet överskred medlemstalet 20 000 och idag är man ca 100 000 medlemmar.

I föreningens inledning lyfte man fram skidåkningen som något genuint nordiskt och mycket värdefullt. Ett skidsportande folk var också ett patriotiskt och fysiskt starkt folk, som därigenom lättare kunde mobiliseras både för det framväxande industrisamhällets uppbyggnad och till nationens försvar. Av organisationens första styrelse var nära hälften militära officerare och de internationella skidtävlingarna, som tidigt blev en viktig verksamhet, kan delvis ses som symboliska kraftmätningar mellan länderna själva.²¹

Idag är Friluftsfrämjandet närmast en folkrörelse för friluftsliv och ingår tillsammans med ett tjugotal andra organisationer som t.ex. scoutrörelsen, båtfolk och sportfiskare i paraplyorganisationen Svenskt Friluftsliv (tidigare FRISAM, Friluftsorganisationer i Samverkan) som bl.a är en viktig samtalspartner till Naturvårdsverket och generellt fungerar som en lobbyorganisation för friluftslivet i Sverige.

Se vidare om Friluftsfrämjandet idag och övriga friluftsorganisationer i Svenskt Friluftsliv via internetsidorna:

Friluftsfrämjandet: <http://www.friluftsframjandet.se>

Svenskt Friluftsliv: <http://www.svensktfriluftsliv.se/>

Naturvårdsverket: www.naturvardsverket.se

21. Se vidare om Friluftsfrämjandets historia i t.ex. Sandell & Sörlin (2008) och i Yttergren (1992).

